

Bacheloroppgave

VPL05 Vernepleie

**Språkmiljøet til barn med behov for alternativ og
supplerende kommunikasjon/The language
environment for children in need of augmentative and
alternative communication**

Susanne Fuglstad

Totalt antall sider inkludert forsiden: 37

Molde, 26/6-2021

Obligatorisk egenerklæring/gruppeerklæring

Den enkelte student er selv ansvarlig for å sette seg inn i hva som er lovlige hjelpemidler, retningslinjer for bruk av disse og regler om kildebruk. Erklæringen skal bevisstgjøre studentene på deres ansvar og hvilke konsekvenser fusk kan medføre. Manglende erklæring fritar ikke studentene fra sitt ansvar.

Du/dere fyller ut erklæringen ved å klikke i ruten til høyre for den enkelte del 1-6:		
1.	Jeg/vi erklærer herved at min/vår besvarelse er mitt/vårt eget arbeid, og at jeg/vi ikke har brukt andre kilder eller har mottatt annen hjelp enn det som er nevnt i besvarelsen.	☒
2.	Jeg/vi erklærer videre at denne besvarelsen: <ul style="list-style-type: none">• ikke har vært brukt til annen eksamen ved annen avdeling/universitet/høgskole innenlands eller utenlands.• ikke refererer til andres arbeid uten at det er oppgitt.• ikke refererer til eget tidligere arbeid uten at det er oppgitt.• har alle referansene oppgitt i litteraturlisten.• ikke er en kopi, duplikat eller avskrift av andres arbeid eller besvarelse.	☒
3.	Jeg/vi er kjent med at brudd på ovennevnte er å <u>betrakte som fusk</u> og kan medføre annullering av eksamen og utestengelse fra universiteter og høgskoler i Norge, jf. Universitets- og høgskoleloven §§4-7 og 4-8 og Forskrift om eksamen §§14 og 15.	☒
4.	Jeg/vi er kjent med at alle innleverte oppgaver kan bli plagiattkontrollert i URKUND, se Retningslinjer for elektronisk innlevering og publisering av studiepoenggivende studentoppgaver	☒
5.	Jeg/vi er kjent med at høgskolen vil behandle alle saker hvor det forligger mistanke om fusk etter høgskolens retningslinjer for behandling av saker om fusk	☒
6.	Jeg/vi har satt oss inn i regler og retningslinjer i bruk av kilder og referanser på biblioteket sine nettsider	☒

Personvern

Personopplysningsloven

Forskningsprosjekt som innebærer behandling av personopplysninger iht.

Personopplysningsloven skal meldes til Norsk senter for forskningsdata, NSD, for vurdering.

Har oppgaven vært vurdert av NSD?

ja nei

- Hvis ja:

Referansenummer:

- Hvis nei:

Jeg/vi erklærer at oppgaven ikke omfattes av Personopplysningsloven:

Helseforskningsloven

Dersom prosjektet faller inn under Helseforskningsloven, skal det også søkes om forhåndsgodkjenning fra Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk, REK, i din region.

Har oppgaven vært til behandling hos REK?

ja nei

- Hvis ja:

Referansenummer:

Publiseringsavtale

Studiepoeng: 15

Veileder: Thrine Marie Nøst Bromstad

Fullmakt til elektronisk publisering av oppgaven

Forfatter(ne) har opphavsrett til oppgaven. Det betyr blant annet enerett til å gjøre verket tilgjengelig for allmennheten (Åndsverkloven. §2).

Alle oppgaver som fyller kriteriene vil bli registrert og publisert i Brage HiM med forfatter(ne)s godkjenning.

Oppgaver som er unntatt offentlighet eller båndlagt vil ikke bli publisert.

Jeg/vi gir herved Høgskolen i Molde en vederlagsfri rett til å gjøre oppgaven tilgjengelig for elektronisk publisering:

ja nei

Er oppgaven båndlagt (konfidensiell)?

ja nei

(Båndleggingsavtale må fylles ut)

- Hvis ja:

Kan oppgaven publiseres når båndleggingsperioden er over?

ja nei

Dato:

Antall ord: 9576

Forord:

«Historien om menneskelig evolusjon er et bilde på erkjennelsen om at menneskelig utvikling og læring skjer gjennom samhandling med andre mennesker».

Skrevet av Signhild Skogdal (2015:222).

Innhold

1.0	Innledning	1
1.1	Presentasjon av temaet	1
1.2	Bakgrunn for valg av tema	2
1.3	Avgrensning av oppgaven	3
1.4	Hvorfor er temaet relevant for en vernepleier	3
2.0	Problemstilling	4
2.1	Problemstilling	5
2.2	Forforståelse	5
3.0	Metode	6
3.1	Litteraturstudie	6
3.2	Feilkilder og kildekritikk	7
3.3	Vitenskapelig forståelse	8
4.0	Litteraturpresentasjon	8
4.1	Hva er kommunikasjon	8
4.1.1	Kommunikasjonskompetanse	9
4.1.2	Språkmiljø	10
4.1.3	Kommunikasjonspartner	12
4.2	Tilrettelegging	13
4.2.1	Velferdsteknologi	14
4.3	Hva er alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK)?	15
4.3.1	Hvordan kartlegge behov for ASK?	17
5.0	Drøfting	18
5.1	Case	18
5.2	Drøfting av case	19
5.2.1	Kartlegging av behov	19
5.2.2	Tilrettelegging	20
5.2.3	Tilnærming	23
6.0	Oppsummering	25
7.0	Litteraturliste	27

1.0 Innledning

Alle kan å kommunisere, mennesker har en grunnleggende og medfødt evne til å kunne kommunisere. Denne allmenne kommunikasjonskompetansen blir utviklet i samhandling med andre mennesker, hovedsakelig gjennom språkutviklingen. Dette gir muligheten til å ta del i et mangfoldig, nyansert og verdifullt kommunikasjonsfellesskap. Denne allmenne kommunikasjonskompetansen er en av de viktigste ressursene en kan ha når en skal arbeide med mennesker. Det å gjøre en god jobb handler ofte i stor grad om å bruke det du allerede kan i kraft av å være et kommuniserende medmenneske (Røkenes og Hanssen 2012).

Tale er den mest vanlige formen for mennesker å kommunisere med og er derfor den kommunikasjonsformen som er foretrukket for mennesker som kan høre. Men noen mennesker lærer aldri å snakke, dette uansett hvor mye opplæring de får. For denne gruppen med mennesker vil en alternativ kommunikasjonsform være deres hovedkommunikasjon. Mens andre har mer begrensede talevansker, de vil trenge en alternativ kommunikasjonsform mens de lærer å snakke eller for å gjøre talen lettere å forstå for samtalepartner (Tetzchner og Martinsen 2002). Som sagt kan mennesker som mangler et funksjonelt talespråk, bruke alternativ og supplerende kommunikasjon. Det er kommunikasjonsformer som erstatter eller støtter opp talespråket, eksempler på alternativ og supplerende kommunikasjon kan være bruk av håndtegn, fotografi og grafiske symboler (Bromstad 2010).

1.1 Presentasjon av temaet

Temaet i denne oppgaven er alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK) i barneskolen. I opplæringslova § 2-16 (1998) står det skrevet at elever som helt eller delvis mangler funksjonell tale og har behov for alternativ og supplerende kommunikasjon, skal få bruke egne kommunikasjonsformer og nødvendige kommunikasjonsmidler i opplæringen. Alle elever som har et behov for eller som bruker alternativ og supplerende kommunikasjon er det to overordnede mål som står sentralt i opplæringen. For det første skal eleven lære ASK for å kommunisere og for det andre skal eleven kunne bruke ASK for å utvikle kunnskap og lære ferdigheter. Disse målene er gjensidig avhengige av

hverandre, og det finnes flere tilfeller der det trengs tilrettelegging på flere områder, for at dette skal bli innfridd (statped 2020).

I skolen er det muligheter for deltakelse og kommunikasjon, både faglig og sosialt, for alle elever som bruker ASK, og for medelevene. Dette med å lære og være sammen med barn i samme alder er høyt verdsatt blant barn. Det å lære og være sammen gir et mylder av faglige og sosiale innspill, uttrykk og inntrykk. Inkludering er en mulighet og er fordelaktig for alle ikke kun for ASK-brukeren selv. Deltakelse og samhandling er et grunnleggende aspekt ved det å være menneske, og det at læring inkluderer sosiale aktiviteter, representanter sentrale utgangspunkt for å forstå betydningen av deltakelse i skolen for elever som bruker ASK. En forståelse som dette samsvarer med et sosiokulturelt perspektiv. Deltakelse omhandler samhandling og kommunikasjon, som representerer dimensjoner og som anses å være sentrale for læring, utvikling og trivsel i alle faser av livet (Skogdal 2015).

1.2 Bakgrunn for valg av tema

Mestringen av språk har stor betydning for forhold til andre mennesker, sosial status og mulighetene for å kunne delta i samfunnet. Språk gir grunnlaget for å kunne tilegne seg kunnskap og er også med på å bestemme individets identitet, utvikling og autonomi (Utdanningsdirektoratet 2016).

Elever som er avhengige av ASK, har ofte redusert tilgang til klassemiljøet, og de mangler ofte tilpasset læringsmateriell og kommunikasjonshjelpemidler. Kompetansen på ASK, faglig og sosial tilrettelegging for deltagelse og kommunikasjon i skolen mangler også flere steder. Når en vet om ulike barrierer mot deltagelse i skolen, kan det bli fristende å flytte eleven som bruker ASK til en spesialscole med spesialkompetanse på ASK, hvor personalet er vant til elever som har funksjonshemming. Men en slik løsning kan være med å føre til at en gir opp prinsippene om en inkluderende skole, og at den ordinære skolen blir tatt fra ansvaret for å legge til rette undervisningen for alle elever. Noen stemmer vil da forsvinne fra det som kunne ha vært et berikende mangfold (Skogdal 2015).

1.3 Avgrensning av oppgaven

Det vil i denne oppgaven kun bli tatt utgangspunkt i at det er et behov for alternativ og supplerende kommunikasjon hos barn i 1.- til 7. trinn, det vil ikke bli tatt til betraktning hvorfor behovet er der eller hvor store eller små kommunikasjonsvansker barnet har.

Selv om en kommuniserer gjennom hele dagen, og har mange flere kommunikasjonspartnere de en møter i skolen. Fokuset i denne oppgaven, er imidlertid hvordan gjøre skoledagen bedre for ASK-brukeren.

I denne oppgaven vil ASK og alternativ og supplerende kommunikasjon, bli brukt om hverandre basert på hva som er mest naturlig.

1.4 Hvorfor er temaet relevant for en vernepleier

ASK-brukere sin rett til opplæring er ikke lengre en barriere i skolen, men hvilke opplæringsmuligheter som i realiteten finnes er usikker, da ASK i liten grad blir tematisert i grunnskoleutdanningen eller innenfor de spesialpedagogiske utdanningene. Det er således grunn til å anta at det er begrenset kompetanse i praksisfeltet (Næss 2015).

Vernepleieren sitt partnerperspektiv er et sterkt dialogisk perspektiv, ut ifra at en forståelse av at reell dialog gjør oss tydelige for hverandre, og at dette skaper gjensidig anerkjennelse. Det spesielle med rolleforventningene til vernepleieren er de til dels betydelige kommunikasjonsutfordringene som en kan se hos deler av målgruppen, og som kan vanskeliggjøre dialog. Vernepleieren sin kompetanse innen tilpasset kommunikasjon, altså alternativ og supplerende kommunikasjon blir derfor avgjørende i dialog med mennesker med kommunikasjonsutfordringer. Det aller viktigste i denne kompetansen er ikke nødvendigvis det å beherske bruken av ulike hjelpemidler selv om det også er viktig nok. Men det å utvikle et perspektiv der en ser flere muligheter enn hindringer for kommunikasjon er det som er viktig (Brask, Østby og Ødegård 2016).

Fellesorganisasjon (2015) krever blant annet at vernepleiere får sin naturlige plass som del av skolen sine støttesystem, blant annet for å oppfylle alle loven sine krav og sikre skoleelevene i norsk skole et godt tilbud som ivaretar og fremmer helse og trivsel.

Vernepleieren skal bidra til at alle unge i skolen får lære å realisere sine drømmer. Det sosialpedagogiske arbeidet i skolen kan utføres av yrkesprofesjonen vernepleie.

Vernepleiere er utdannet til å se helheten i et barns liv ved å tolke atferd og samhandlingsmønster. Vernepleie jobber med tilhørighet og mestring, og jobber for å sikre at barna sine stemmer blir inkludert i saker som har med deres eget liv å gjøre. De kan hjelpe barn og unge som har ekstra utfordringer med læring, og jobbe med habilitering og rehabilitering med barn som har fysiske, psykiske eller sosiale utfordringer. Vernepleieren ser også barnet sine ressurser, og kan med det være med på å legge til rette for utviklingen for den enkelte (Fellesorganisasjonen 2015).

2.0 Problemstilling

I løpet av flere praksisperioder gjennom studiet, har alternativ og supplerende kommunikasjon vært tema i ulike former og omfang. Det har vært på helt forskjellige måter og alle menneskene har hatt forskjellige utgangspunkt for kommunikasjonen. Men det har vært mulighet til å bli kjent med ulike kommunikasjonshjelpemidler, og en har fått se hvordan noen bytter ut talespråket med alternativ kommunikasjon, og mennesker som supplerer med kommunikasjonshjelpemidler i kommunikasjon med andre.

Kommunikasjon er for alle viktig når det kommer læring og utvikling. Barn som har behov for ASK krever ofte spesiell tilrettelegging for å kunne få et godt læringstilbud. Gode læringsbetingelse henger som regel sammen med gode rammer. For å sikre disse gode rammene er lovverket en viktig faktor. Opplæringslova (2012) er den viktigste loven i denne sammenhengen, dette fordi den regulerer grunnskoleopplæringen i Norge og den gjelder for både grunnskolen og videregående opplæring. § 2-16 i opplæringslova (2012) synliggjør at elever som har behov for ASK, skal få muligheten til å kunne nytte egne kommunikasjonsformer og kommunikasjonsmiddel. I dette uttrykket ligger det at eleven skal få muligheten til å bruke de kommunikasjonsformene og det kommunikasjonsmiddelet som best kompenserer for vanskene til eleven, og som gjør at eleven får utnyttet sine ressurser. Ordlyd og innhold i lovparagrafen har sammenheng med internasjonale konvensjoner som FN-konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsattfunksjonsevne også kalt CRPD. Denne erklæringen skal fokuserer på at elever skal møtes med et godt og tilfredsstillende opplæringstilbud, uavhengige av egenskaper,

interesser, evner eller opplæringsbehovet som det enkelte barn har (Kleppenes og Sande 2015).

FNs konvensjon om rettigheter til mennesker med nedsatt funksjonsevne ble 13. desember 2006 vedtatt av FNs generalforsamling, og den trådte i kraft i 2008. Norge signerte i 2007, men ratifiserte først i 2013. Den internasjonale forkortelsen CRPD er mye brukt om konvensjonen, men det blir også brukt den norske forkortelsen KFR.

Menneskerettighetskonvensjonen CRPD er en globalt virkende konvensjon. Den konvensjonen er spesiell i den forstand at den gjelder menneskerettsbeskyttelsen for en bestemt gruppe, som nemlig er mennesker med nedsatt funksjonsevne. For mennesker med nedsatt funksjonsevne kreves det ofte tilrettelegging for en lik tilgang, Dette anerkjenner CRPD på flere måter. Tilgjengelighet skal være et generelt prinsipp CRPD art. 4. Statene skal treffe alle tiltak som er hensiktsmessige for å kunne sikre mennesker med nedsatt funksjonsevne tilgangen til fysiske miljø, transport, IKT, andre tjenester og tilbud til allmennheten på lik linje med alle andre CRPD art. 2 og 5. Dessuten er også tilretteleggingen regulert i tilknytting til de enkelte rettighetene, et eksempel undervisning og opplæring i blindeskrift og døvespråk tilrettelagt en del av retten til utdanning CRPD art. 24 (Hotvedt 2017).

2.1 Problemstilling

Hvordan tilrettelegge for et godt språkmiljø for barn med behov for alternativ og supplerende kommunikasjon i barneskolen?

2.2 Forforståelse

Dalland (2020) skriver at vi ikke starter med blanke ark når vi går løs på en oppgave. På forhånd har vi tanker om temaet vi har valgt, og kanskje også om hva vi tror vi vil finne ut.

ASK er noe som der virker å være lite kunnskap om i skolen. Det er også virke som at ASK er lite tilpasset den enkelte, og at hjelpemidler ofte kan være utdaterte og vanskelige å bruke i kommunikasjon. Det virker heller ikke som at det er så svært mye fokus på området, da en sjelden hører om temaet. Men en kan se viktigheten i ASK og har en

positivt synt det, en syntes der er et viktig kommunikasjonsmiddel i samhandling med andre.

I den tiden vi lever i dag er også digitale løsninger blitt en stor del av flere sine hverdager. Slike løsninger kan en se for seg at det blir brukt i skolen også, for barn med behov for alternativ og supplerende kommunikasjon i barneskolen. Av egenerfaring er teknologibaserte kommunikasjonsmidler meget greie å bruke og lett å tilpasse ulike behov.

Tilgang til å kommunisere må være til stede hele dagen, i alle situasjoner og på alle arenaer for alle mennesker. For barn som bruker ASK vil kanskje de voksne rundt barna være avgjørende for at barnet har denne tilgangen til å kommunisere. Arbeid med ASK vil trolig derfor krever et tett og godt samarbeid. Teamarbeid og nettverket i skolen kan være viktig for å fremme aktiv deltagelse og læring.

3.0 Metode

3.1 Litteraturstudie

Metoden som egner seg mest til å belyse problemstillingen på en best mulig måte er i denne oppgaven en litteraturstudie, det vil derfor i denne oppgaven bli foretatt et kvantitativt litteratursøk. Dette for å kunne se hvordan en kan legge til rette for et godt språkmiljø for barn med behov for alternativ og supplerende kommunikasjon i barneskolen.

I den litterære oppgaven blir det hentet ut data fra eksisterende fagkunnskap, forskning og teori (Dalland 2020). Ved søk vil kun data av eksisterende fagkunnskap, forskning og teori som er skandinavisk eller engelsk bli brukt i denne oppgaven.

Ifølge Dalland (2020) kan det være lurt å starte med litteratursøk selv om det ikke er kommet frem til en endelig problemstilling. Dette på grunnlag av at arbeidet med å gjøre seg kjent i tematikken kan bli et godt bidrag til å nærme seg en av grenset problemstilling. Så i starten av arbeidet med bacheloroppgaven har det blitt søkt opp informasjon om temaet alternativ og supplerende kommunikasjon hos blant annet statped,

utdanningsdirektoratet og naku. Dette litteratur som har blitt brukt i oppgaven, i tillegg til at de har bidratt til å gi en avgrenset problemstilling. I regi av søk i disse kildene har det kommet frem flere kilder ved å se i litteraturlister. Statped har blant annet referert til Tetzchner og Martinsen (2002).

Når problemstilling var på plass ble det videre blitt gjort søk av data i Oria, søkeordene under har blitt brukt. Ordene har blitt brukt sammen i ulike kombinasjoner og alene. Litteraturen som har kommet ut av søket er forskjellige pensumbøker som kan svare på problemstillingen. I tillegg til andre relevante litteraturbøker som omtaler temaet. Det er også blitt gjort søk i Googel Scholar hvor de samme søkeordene er blitt brukt. Her er det også blitt brukt ulike kombinasjoner av søkeordene, og de har blitt brukt alene.

Søkeord:

Alternativ supplerende kommunikasjon, skolen, barneskolen, tilrettelegging, språkmiljø kommunikasjon, inkludering.

3.2 Feilkilder og kildekritikk

Statped er en statlig spesialpedagogisk tjeneste, utdanningsdirektoratet er et norsk statlig direktorat med ansvar for barnehage, grunnskole og videregående opplæring, og er underlagt Kunnskapsdepartementet. Naku er nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemning. Da alle disse kildene omtaler temaet i denne oppgaven ASK er de alle relevante for oppgaven, de er også alle anerkjente for sine fagkunnskaper. En kan ut ifra hvem som har mulighet til å skrive og redigere på disse nettsidene se at de er svært troverdige kilder.

All data som bli innhentet til denne oppgaven vil bli oversatt eller endret til bokmål, dette får å bedre flyt i teksten. En konsekvens med dette kan være om ord og begreper er blitt tolket feil, som kan bli en feilkilde i denne oppgaven. Søk som er gjort av data kan gjøres ut ifra egen forforståelse, og tolkes ut ifra vitenskapelig forståelse, og det er en mulighet for at dette har satt et preg i denne oppgaven.

3.3 Vitenskapelig forståelse

Dalland (2020) skriver at vitenskapelig virksomhet omhandler det å få frem en mest mulig sann kunnskap. Grunnforutsetningene for dette er at sann kunnskap, har vært og er under stadig debatt. Humanvitenskapen hjelper oss til å kunne forstå noe, mens naturvitenskapen bidrar med å forklare oss noe.

I denne oppgaven er det en hermeneutisk vitenskapelig forforståelse. Hermeneutikken er humanistisk orientert og forsøker en forståelse for grunnbetingelsene for menneskelig eksistens igjennom mennesket sine handlinger, livsytringer og språk. Hermeneutikken omhandler det å fortolke meningsfulle fenomener, og det å beskrive vilkårene for at forståelse av meninger skal være mulig. Om en rekke fenomener kan er si om at de er meningsfulle, og det menes da at de uttrykker en mening eller har en betydning. Menneskelige handlinger har en mening, og det har også tekster og språklige uttrykk (Dalland 2020).

Når det snakkes om hermeneutikken og det å tolke ulike fenomener, så snakkes det om den prosessen som en går igjennom for å kunne tolke et fenomen. Denne prosessen blir kalt for en hermeneutisk spiral. Når en lærer om et fenomen så vil en kunne oppdage nye ting etter kvart som en finn mening i fenomenet. Denne spiraltanke gangen er uendelig (Dalland 2020). Etterhvert som en søker svar på problemstillingen i denne oppgaven vil en kunne oppdage nye ting om temaet og kanskje kan en finne ny mening og oppfatning om noe som en trudde så annerledes ut. I arbeidet vil en og kunne oppleve at en må gå fram og tilbake i prosessen etterhvert som en lærer mer om en ting, kan en ha behov for å lære mer om noe annet.

4.0 Litteraturpresentasjon

4.1 Hva er kommunikasjon

Ordet kommunikasjon har sine røtter i det latinske verbet *communicare*, og *communicare* betyr «å gjøre felles». Alle mennesker har en grunnleggende evne til å kommunisere med andre. Det å være med i gjensidig kommunikasjon med noen andre er et grunnleggende behov vi som mennesker har. Når vi kommuniserer med andre, med-deler vi oss til

hverandre, der vi deler meninger, opplevelser og arbeider sammen om å gjøre flere sider ved egenverden felles for hverandre (Røkenes og Hanssen 2012).

Kommunikasjon kan i sin enkleste form defineres som utvekslinger av meningsfulle tegn mellom to eller flere parter. Enten de er verbale eller nonverbale er tegn og signaler ofte sammensatte. De må også fortolkes. Selv om en persons sine nonverbale tegn er tydelige, kan en ikke med sikkerhet vite hva de uttrykker, og selv om de er verbale, så må også de fortolkes. Sjeldent er ord entydige. Det som sies kan ha en dobbel bunn, det kan være vennlig, ironisk, entusiastisk, spydig, resignert, sårende, fiendtlig, humoristisk. Avhengig av signaler og vår fortolkning en gjør av disse signalene skaper grunnlaget for nærhet og avstand, tillit og mistillit, samarbeid og konflikt. Ulike personer kan også reagere veldig forskjellig på de samme signalene, dette selv om signalene er tydelige. Men vi vet sjelden med sikkerhet hva noen uttrykker eller hva som er ment å uttrykke. Dette selv om ordene er forholdsvis entydige, kan nytt nonverbalt akkompagnement gi ordene ny betydning (Eide og Eide 2007).

Med utgangspunkt i en intensjonell forståelse kan kommunikasjon knytte tråder til kognitive prosesser og ses på som planlagte ytringer, bevegelser, lyder eller ord som blir produsert for eksempel for å få oppmerksomhet eller påvirke kommunikasjonspartner. En intensjon referer ikke ensidig til det å lede noen andre til å gjøre bestemte handlinger, men det kan like gjerne dreie seg om det å hjelpe noen andre, formidle holdninger og dele følelser. Selv om språk og tale ofte blir benyttet som hovedformene for kommunikasjon, er det viktig å understreke at nonverbale signaler, og nonverbal atferd er svært betydningsfullt i kommunikasjon med andre, både som støtte for talen, og som selvstendig bidrar i de tilfeller dette ikke samsvarer med innholdet i det som ellers kommuniseres (Næss 2015).

4.1.1 Kommunikasjonskompetanse

For mennesker som har kommunikasjonsvansker vil det ikke være tilstrekkelig å få et ASK-hjelpemiddel eller symbolsystemer. ASK-hjelpemidlet eller symbolsystemene i seg selv resulterer ikke i funksjonell kommunikasjon. For å kunne lykkes i kommunikasjonen er en også avhengig av en rekke andre faktorer som er knyttet til både individet og omgivelsene rundt individet. Det som vil bli spesielt avgjørende er personens

kommunikative kompetanse. Light (1989) referert i Næss (2015) hevder at en kan se kommunikativ kompetanse som et dynamisk begrep som er basert på funksjonalitet, hensiktsmessighet, kunnskap, dømmekraft og ferdigheter innenfor de fire områdene lingvistisk kompetanse, operasjonell kompetanse, sosial kompetanse og strategisk kompetanse (Næss 2015).

Light (1989) referert i Næss (2015) understreker at den kommunikative kompetansen er mer enn hver av de fire komponentene lingvistisk kompetanse, operasjonell kompetanse, sosial kompetanse og strategisk kompetanse i seg selv. For å kunne oppnå god kommunikativ kompetanse kreves det en integrasjon av kunnskaper og ferdigheter innenfor alle disse områdene, samt en evne til å kunne vurdere hvordan kunnskapene og ferdighetene kan tilpasses de ulike kommunikasjonssituasjonene. Senere slår Light (2003) referert i Næss (2015) fast at kommunikativ kompetanse også påvirkes av psykososiale faktorer, eksempler på dette er motivasjon, holdninger, trygghet og resiliens, samt forholdene som er knyttet til konteksten eller miljøet eksempler på dette er sosial rolle og mål med interaksjonen, og Light velger med dette å inkludere faktorer utenfor ASK-brukeren selv. Light inkluderer også hva som er målet med den kommunikative kompetansen og eventuelle tiltak, som blant annet er om det er å utvikle den kommunikative kompetansen, opprettholde den ved degenererende tilstander eller å kommunisere på sosiale medier (Light og McNaughton 2014, referert i Næss 2015).

En oppdeling som dette av den kommunikativ kompetanse kan være hensiktsmessig i en kartleggings- og tiltaksprosess for å kunne avdekke eventuelle styrker og svakheter på individnivå samt muligheter eller barrierer i miljøet eller på systemnivå. Samlet sett vil dette kunne gi et godt utgangspunkt for å iverksette tiltak innenfor barnet sitt nærmeste utviklingssone samt også tiltak i miljøet rundt barnet. Særlig vil kommunikasjonspartnere og dere sin interaksjonsstil være av en stor betydning for hvilke krav som stilles til en person sine kommunikative kompetanse og dermed også for utfallet av kommunikasjonen (Næss 2015).

4.1.2 Språkmiljø

For at ASK-brukere skal få muligheten til å få et rikere opplevelseshverdag, vil det bli vesentlig å tilrettelegge for at personen skal kunne velge ulike kommunikasjonspartnere.

Opplæring av jevnaldrende, familien og personalet i skolen til ASK-brukeren vil bli viktig. Profesjonelle kommunikasjonspartnere sine holdninger, kunnskaper og ferdigheter vil ha stor betydning når det skal legges til rette for kommunikasjon og for tilrettelegging av det kommunikasjonsmiljøet, dette inkludert lek med jevnaldrende. Ulike strukturelle forhold i barnehage og skole er også av betydning for å kunne lykkes med tilretteleggingen. Det kan for eksempel dreie seg om utformingen av det fysiske miljøet, og tilgjengelige materielle. Samt bemanning, kompetanse, mulighet for samarbeid og organisering av barnegrupper kan være andre eksempler på forhold som vil kunne være avgjørende for hvordan det kommunikative miljøet imøtekommer ASK-brukerens behov (Næss 2015).

Horgen (2006) kaller det å skape et språkmiljø, for det å gi status og betydning til arbeidet. Betydning fordi det er avgjørende for livskvaliteten og en mulig utvikling, og status fordi språkmiljøet ikke kommer av seg selv, men er et resultat av faglig innsats, av søken etter kilder for å kunne lære mer, av vilje i miljøene til å samarbeide med andre, nytenke og det å undre seg. Det kan også bli kalt et pionerarbeid, og det kan også sammenliknes med det å lære et nytt fremmedspråk. Så naturligvis må et slikt språkmiljø kunne bygges opp rundt alle barnets sine ytringer. Men det å kunne se ytringer, å forstå hva barnet forteller, kommer ikke alltid av seg selv. Det er mange forhold kan være med å hindre dette. Heller ikke å svare tilbake og tilpasse handlingene og reaksjonene til det vi oppfatter, er heller ikke alltid en selvsagt sak. Det er ikke alltid så lett å tolke hva ytringer springer ut av, hvilke behov eller kanskje ønsker som driver disse ulike ytringene fram og heller ikke hvordan en kan møte dem. Ikke er det heller innlysende hva slags fysisk tilrettelegging som kan gjøres for å gjøre denne pionervirksomheten lettere.

Språkmiljø har en større betydning i alternativ og supplerende kommunikasjon sammenheng, dette på grunnlag av at nærpersoner som er rundt eleven må mestre å bruke eleven sine alternative uttrykksformer. Gruppen av elever som har behov for og som bruker ASK er så sammensatt, derfor vil det å bygge et språkmiljø alltid måtte ta utgangspunkt i den enkelte elev. Når en elev kommuniserer gjennom bevegelser og gester, er det viktig at kommunikasjonspartneren fanger opp eleven sine signaler, gjør en fortolkning av den mulige meningen bak bevegelse og gestene, gir eleven et svar som er tilpasset, dokumenterer og formidler dette til miljøet rundt eleven. For elever som har behov for å uttrykke seg med alternativ kommunikasjon, men som forstår alt som blir sagt, vil et godt språkmiljø for disse elevene eksempel innebære at eleven får tilgang til nye

begreper og ord, at kommunikasjonspartnerne gir tid og lytter, og også at miljøet rundt eleven viser at de har høye forventninger og har ambisjoner på elevens vegne (Statped 2020).

Språkmiljøet er nødt til å synliggjøre kommunikasjonsformen til eleven som har behov for ASK og det må gjøres av kommunikasjonspartnere som mestrer og modellerer kommunikasjonen som det er forventet at eleven skal bruke. Det kan være krevende men det er mulig, å lage en hverdag for eleven slik at eleven ser den alternative kommunikasjonen i bruk, og selv får muligheten til å bruke den i alle situasjoner der andre elever kommuniserer med tale. Mange elever som har behov for ASK, kan ha en god språkutvikling og det er derfor viktig at ASK og språk sees i sammenheng. Det å lære kommunikasjon og språk handler ikke kun om det å lære enkeltord i spesielle situasjoner, men også det å generalisere og å bli i stand til å forstå og bruke de samme ordene i ulike sammenhenger og med andre kommunikasjonspartnere. Det å være del av et rikt språkmiljø vil styrke utviklingen av eleven sin selvstendige kommunikasjon. Slik at eleven blir bedre i stand til å uttrykke hva vedkommende ønsker, til hvem han og når han vil (Statped 2020).

Elever som bruker ASK er del av et språkmiljø, og dette uavhengig av hvilke kvaliteter dette kjennetegnes ved. Det kan være i hjemmet, på skolen eller andre steder. Språkmiljøet gir tilgang til sosiale møteplasser der eleven kan møte jevnaldrende og andre kommunikasjonspartnere som eleven kan oppleve motiverende og utviklende samhandling med. Som kan gi anledning til å utvikle sosiale relasjoner til både andre elever og voksne. Elever som bruker alternativ og supplerende kommunikasjon er avhengig av at skole og nærpersoner legger til rette for en planlagt språkutvikling. Dette for å bygge opp et språkmiljø hvor eleven har tilgang til ordforråd og kommunikasjonsmåter som fremmer deres språkutvikling, krever kunnskap og kompetanse (Statped 2020).

4.1.3 Kommunikasjonspartner

En kommunikasjonspartner spiller sentral rolle i all kommunikasjon. Kommunikasjonspartnere vil ofte ha et vesentlig ansvar for å legge til rette for kommunikasjon, men også å drive kommunikasjonsprosessen med mennesker som har ulike kommunikasjonsvansker. En god kommunikasjonspartner blir ofte beskrevet som

blant annet tålmodig, motivert og interessert. Altså en som prøver å forstå personen sin svekkede tale, anstrenger seg for å kunne tolke signaler og gester, er fortrolig med stillheten, tar initiativ til å gjenta, bekrefte meninger og innrømmer at om det ikke blir forstått hva som blir uttrykt. Selv om disse beskrivelsene kan oppfattes som selvsagte for noen, er det ikke i praksis alltid like enkelt å møte en ASK-bruker på denne måten. Selvkommunikasjonspartneren kan være usikker på hvordan en kan legge til rette for mest mulig vellykket kommunikasjon, og på hva som vil være den beste mulig støtte for barnet i den enkelte situasjon (Næss 2015).

Den som kommuniserer med eleven som har behov for ASK, kalles kommunikasjonspartneren, og kommunikasjonspartneren er en av de viktigste ressursene i språkmiljøet til eleven. I de aller fleste situasjoner vil elevens kommunikasjonspartnere være mer språklig kompetente mennesker som støtter opp bruken og utviklingen av eleven sin kommunikasjon. Alle som kommuniserer med elever som ikke bruker talespråk, har behov for å vite noe om hvordan de best skal forholde seg til eleven som har behov for ASK (Utdanningsdirektoratet 2016).

4.2 Tilrettelegging

ASK-tiltak er helt nødvendige for barn som ikke har mulighet til å uttrykke seg ved hjelp av tale (Stadskleiv 2015). Det er viktig å tilrettelegge kommunikasjonsmiljøet, da det er ønskelig at ASK-brukeren skal få mulighet til å uttrykke det som er ønskelig, når det er ønskelig, og til de personene som er ønskelig å kommunisere med (Rasmussen 2015). Tilretteleggeren sin rolle er å bistå ulike grupper med behov for tilrettelegging med praktisk organisering, med å kunne gjøre nødvendig informasjon forståelig og tilgjengelig for den enkelte, og med å formidle resultatet av rådets arbeid utad til andre brukere og til beslutningstakere. En sentral utfordring i en tilretteleggerrolle er det å kunne hjelpe gruppen med mennesker til å fungere uten å overta styring (Nordnes og Fjelde 2011).

Dersom det ikke er et hensyn om at alle skal kunne delta, ikke er inne som et premiss i serien av små og store beslutninger, blir resultatet at det bygges opp nye funksjonshemmede barrierer, og av dette blir konsekvensen et mer funksjonshemmede samfunn (Tøssebro 2010). Ifølge Owren (2011) definerer i dag politiske dokumenter

fenomenet funksjonshemning som et gap eller misforhold mellom personen sine forutsetninger og de kravene personen sine fysiske og sosiale omgivelser stiller. En viktig avklaring er at det ikke bare omhandler seg om uttalte krav, som når noen krever noe av noen andre. Det handler i stor grad om det at slike krav som ligger innebygget i hvordan omgivelser er utformet og fungerer, det som kreves for å ta dem i bruk eller for å få innpass. Slike gap eller misforhold kan like gjerne handle om at noens bruker ord som Ola ikke forstår, eller at Ola og hans hjelpere erfarer at han er uønsket på biblioteket fordi han ikke får til å være stille nok. Om en mener alvor med å skulle bygge ned funksjonshemmede barrierer, må det kunne gjøres rett med en gang. På denne måten kan manneråkutvalget ta konsekvensen av vendingen mot omgivelsene. De rettet blikket sitt mot hva en kunne gjøre for at omgivelsene kunne bli mindre funksjonshemmede. Det omhandler da tilrettelegging, og det må da imidlertid ikke forstås slik at en vanligvis ikke tilrettelegger. Tvert imot er det for eksempel tungt inne, i forhold til lys, varme, ventilasjon, brannsikkerhet, ankomst og annet. Denne tilretteleggingen tar utgangspunkt i ulike lover og forskrifter, og også i forestillinger om bruk og bruker. Men dersom personer med funksjonsnedsettelse verken er en del av forestillingen om bruker eller blir tatt hensyn til i lover og forskrifter, kan konsekvensen bli at en tilrettelegger innenfor en normalitetsforestillinger materialisert samtidig som en skaper barrierer for de som faller utenfor, for det blir lagt fra like muligheter (Tøssebro 2010).

Mestring forekommer når en person klarer å møte kravene fra en aktivitet, eller når miljøet på en positiv måte kan fremme utførelsen. Ved manglende mestring hos en person kan det være et behov for tilrettelegging. Med tilrettelegging menes det det å kunne endre kravene og rammebetingelsene for at personen det gjelder skal kunne mestre en aktivitet bedre. En kan si at tilrettelegging kan være et tiltak som gjør det enklere å utføre en aktivitet. Andre formål med å legge til rette for en person kan være økt tilgjengelighet eller forbedret sikkerhet. Her er det viktig å presisere at det primært er fysisk tilrettelegging det er snakk om her (Tuntland 2011).

4.2.1 Velferdsteknologi

Mennesker som har behov for alternativ og supplerende kommunikasjon kan ha nytte av teknologibaserte kommunikasjons hjelpemiddel. Det gjelder mennesker i alle aldre, og med ulike kognitive og motoriske utgangspunkt. Teknologibaserte

kommunikasjonshjelpemidler kan gi muligheten til å uttrykke seg med en egen stemme, og en kan gi umiddelbar respons. Teknologien gir en mulighet til å være selvstendig og uavhengig kommunikasjon. Dette er det som er den største forskjellen fra andre kommunikasjonshjelpemidler som er papirbaserte (Statped 2018).

Mennesker er ofte på forskjellige stadier i språkutviklingen, og teknologibaserte kommunikasjonshjelpemidler kan tilpasses. For de som ikke har mulighet til å lese bokstaver, er det ofte vanlig å kommunisere ved bruk av bilder og symboler. Men de som er funksjonelle lesere kan bruke vanlig tastatur, og da gjerne med et godt ordpredikasjonsprogram. Dette vil da komme «ut» som syntetisk eller innlest tale. Disse hjelpemidlene gir mennesker muligheten til å delta og å bli inkludert, og til å være en del av en gruppe på helt egne premisser. De vil kunne bruke maskinen, som blir stemmen deres, for å samhandle med andre mennesker. Dette kan både være faglige og sosiale sammenhenger, og er avgjørende for læring og utvikling. Ved teknologiske kommunikasjonshjelpemidler finnes likevel noen begrensninger, de har blant annet begrenset batterikapasitet, og i noen sammenhenger vil det ikke være mulig å ha de med. Derfor kan det være lurt å alltid ha et papirbasert alternativ tilgjengelig når teknologien ikke strekker til (Statped 2018).

4.3 Hva er alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK)?

I arbeidet med å sikre at ASK-brukere sine rettigheter her i Norge, har det blitt utspilt en diskusjon om hva ASK er og hvorvidt om ASK skal bli betegnet som et språk. De ulike forståelsene som er blitt lansert legger sin vekt på ulike definisjoner, teorier og erfaringer. Derfor vil svaret på om ASK er et eget språk, avhenge av hvilken forståelse som legges til grunn (Næss 2015).

Hvis en tar utgangspunkt i en lingvistisk forståelse av språk vil ASK i generell forstand ikke bli betegnet som et eget språk. I den muntlige debatten vil flere argumentere for at symbolsystemer som blir benyttet av ASK-brukere, har ulike bøyingsformer av verb og substantiv og derfor må regnes som et språk. Men på den andre siden argumenteres det med at enkelte av symbolsystemene som benyttes ikke har bøyingsformer, og at de som har det benytter ordinære norske bøyingsformer, og har ordinær norsk syntaks når

symbolene blir satt sammen til setninger. Derfor vil ASK fra et slikt ståsted ikke kunne betegnes som et eget språk (Næss 2015).

Hvis en tar utgangspunkt i et kulturelt perspektiv på språk stilles det vanligvis krav om at det er et felles språk- og symbol system, hvor språkhistorien og forståelsen av denne skaper følelse av identitet og tilhørighet. ASK er en samlebetegnelse på ulike hjelpemidler, og de ulike formene, systemene og hjelpemidlene har sine egne historier, oppbygginger og kompleksitet. På grunnlag av denne mangfoldigheten vil enkelte kunne hevde at det ikke er snakk om et eget språk, men at det er mulighet for å være snakk om flere ulike språk (Næss 2015).

Fra et praktisk-pedagogisk perspektiv kan enkelte ha en mening om at ASK opplagt fungerer som et eget språk, mens andre ser seg uenig i dette. I en diskusjon om hvorvidt ASK er et selvstendig språk eller ikke. Er det mulig at det går et hovedskille mellom den teoretiske og den praktiske tilnærmingen, da en ofte i praksis benytter begreper som språk og kommunikasjon om hverandre. I praksis vil dessuten en eventuell aksept av språk kunne påvirke ASK-brukeren sine rettigheter jf. rettighetene som fulgte med da døves tegnspråk ble akseptert som eget språk, samt en følelse av aksept og likeverd. Det er i debatten også viktig å understreke at de fleste ASK-brukere innehar både språkforståelse og uttrykksevne, og at de overhodet ikke er språkløse (Næss 2015).

Alternativ supplerende kommunikasjon er ulike prosedyrer og prosesser som benyttes for å lykkes i kommunikasjonen (Næss 2015). Alternativ kommunikasjon vil si at personen ansikt til ansikt har en annen måte å kommunisere på enn talen. Dette kan for eksempel være manuelle, grafiske eller materielle tegn, morse og skrift alternative måter å kommunisere på når en mangler taleevnen. Supplerende kommunikasjon betyr det støtte- eller hjelpekommunikasjon. Det at kommunikasjonen er supplerende, understreker at opplæring i alternative kommunikasjonsformer har en dobbelt målsetting, som er å fremme og støtte personen sin tale, og det å sikre en alternativ kommunikasjonsform hvis personen ikke skulle utvikle evnen til å kunne snakke (Tetzchner og Martinsen 2002).

Både barn, unge og voksne som helt eller delvis mangler tale, kan ha behov for alternative kommunikasjonsformer for å gjøre seg forstått eller for å selv forstå. Noen vil kanskje ha behov for kommunikasjonsformer som erstatter talen fullstendig, dette vil da kalles

alternativ kommunikasjon. Andre trenger kommunikasjonsformer som støtter utydelig, forsinket eller svak tale, dette blir kalt supplerende kommunikasjon. Alternativ og supplerende kommunikasjon er alt som hjelper et menneske å kommunisere effektivt når tradisjonelle måter å kommunisere på ikke er tilstrekkelige (Utdanningsdirektoratet 2016).

4.3.1 Hvordan kartlegge behov for ASK?

Barn, ungdommer og voksne som har et behov for alternativ og supplerende kommunikasjon, finnes i alle aldrer og de representerer svært ulike språklige og kognitive ferdigheter. Derfor er det viktig med en grundig utredning, av egenskaper både ved personen og omgivelsene rundt personen, dette for å kunne sikre totaltilbudet. Det viktigste redskapet i utarbeidingen av et totaltilbud er en individuell habiliteringsplan. En slik plan for utredning, med fordeling av ansvaret, er et viktig element i denne planen. I de fleste utredninger med henblikk på alternativ kommunikasjon er det mest vanlig å begynne med å kartlegge personen sine kommunikasjonsbehov. På et overordnet plan har som oftest de fleste mennesker de samme typer kommunikasjonsbehov. De ønsker å forstå andre og gjøre seg forstått, samt kommunisere med andre mennesker i forskjellige situasjoner om mange forskjellige temaer, tilfredsstillende fysiske, følelsesmessige og sosiale behov, uttrykke interesser og ideer og så videre. Det overordnede målet er i planleggingen å muliggjøre og fremme en utvikling av kommunikasjon og språk hos den enkelte. Mennesker, situasjoner og temaer vil variere fra person til person og endre seg over tid, men en bør være varsom med å kalle det for behov, som om de var uttrykk for veldefinerte egenskaper hos personen. Utredning av kommunikasjonsbehov er mer en prioriteringsprosess der fagfolk kan søke å finne frem til aktiviteter, situasjoner og ferdigheter som det kan være gunstig å begynne med (Tetzchner og Martinsen 2002).

Kartlegging av behov for alternativ og supplerende kommunikasjon er en prosess for å innhente informasjon som er nødvendig for å ta best mulig beslutninger om å legge til rette for kommunikasjon. Kartlegging av ASK-behov omhandler det å identifisere kommunikative ferdigheter, styrker og begrensninger hos ulike mennesker som mulig kan ha nytte av ASK. Det omhandler også det å sørge for at de som allerede er ASK-brukere, får riktig hjelp, og at det blir sørget for å observere eventuelle endringer i behov slik at tiltakene til enhver tid er tilpasset den enkelte bruker. Som huskeregel kan vi si at kartlegging av ASK-brukere omhandler TRO. Hvor T står for Tidlig identifisering, R står

for Riktige tiltak og O står for Oppfølging. Kartlegging av mulige ASK-brukere vil derfor omfatte både mennesker som allerede bruker ASK, og mennesker som ikke bruker ASK men som potensielle kan bli brukere. Kartlegging av eksisterende ASK-brukere vil rette seg mot nåværende behov hos brukeren, samtidig som det blir tatt høyde for deres kommunikasjonsbehov i fremtiden (Stadskleiv 2015).

Det er mange forhold å ta hensyn til når en skal kartlegge behov for ASK. Seksjon for nevrohabilitering barn på Oslo universitetssykehus har utarbeidet en ASK-kartleggingspyramide som skal illustrerer gangen i en kartleggingsprosess. Pyramiden står på et fundament av tidlig identifisering, noe som burde være utgangspunktet for all kartlegging av alle barn som kan ha behov for ASK. Videre har pyramiden tre nivåer, der de to nederste nivåene omhandler det å gi riktig hjelp, og det øverste nivået omhandler oppfølging. For å kunne finne ut hva som er riktig hjelp, må det både en grunnutredning og en ASK-kartlegging til. Grunnutredningen er en bred form for utredning, som omfatter både helse, motorikk, kommunikasjon, kognisjon og miljøforhold. Den ligger helt nederst i Pyramiden, dette fordi alle ASK-kartlegginger må bygge på resultater fra grunnutredningen. ASK-kartleggingen omfatter en vurdering av kommunikasjonsformer, kompleksitet på ASK-løsninger, betjening av eventuelle hjelpemidler og hvordan en kan hjelpe miljøet rundt ASK-løsning. Formålet med en ASK-kartleggingen er å kunne finne frem til løsninger som gir barnet en kommunikasjonsform som er best mulig tilpasset barnet sine forutsetninger. Det vil derfor etter en grunnutredning er gjennomført, og det er blitt dokumenter at et barn har er behov for ASK, kan en gå videre med en ASK-kartlegging for å finne ut hvordan ASK-tiltakene burde være for å sikre en best mulig språk- og kommunikasjonsutvikling hos barnet (Stadskleiv 2015).

5.0 Drøfting

5.1 Case

Dette er en fiktiv case, hvor det blir brukt et fiktivt navn.

Kari er ei jente på 7 år som skal starte i tredje klasse til høsten. Kari har hele livet hatt behov for å kommunisere med alternativ og supplerende kommunikasjon i samhandling med andre. Kari ikke har tale eller muligheten til å høre det de rundt henne sier. Hun

bruker derfor tegn til tale som kommunikasjonsform og er avhengige av at menneskene rundt henne også kan bruke tegn til tale for å kommunisere med henne. Kari tar del i den ordinære undervisningen på nærskolen. Kari ser ikke ut til å utvikle verbal tale som gjør det utfordrende å kommunisere. Hun har litt kjennskap til å benytte grafiske tegn. Når det gjelder kognitiv fungering hos Kari er hun under utredning for dette. De første to årene på skolen har hun hatt en voksen ute med seg i friminuttene men en ser nå behovet for at Kari skal få sosialisere seg i lag med jevnaldrende i klassen. Kari har en person på skolen som har ansvar for å følge opp henne. Det har vært snakk om det å starte prosessen med å finne en kommunikasjonsform som kan passe til Kari sine forutsetninger. Så spørsmålet her blir hvordan kan en gjennom tilrettelegging for bruk av ASK gi Kari større mulighet til å kommunisere på skolen?

5.2 Drøfting av case

5.2.1 Kartlegging av behov

Ut ifra casen så kan en se at Kari ikke ser ut til å utvikle verbal tale som gjør det utfordrende å kommunisere. Ulike ASK-tiltak er helt nødvendig for Kari som ikke har mulighet til å uttrykke seg ved hjelp av talen (Stadskleiv 2015). Det er et behov for tilrettelegging for at Kari skal ha muligheten til å kommunisere med de hun måtte ønske. Ved å starte med en grundig kartlegging vil en få oversikt over hvilke behov og ønsker Kari og henne sine foreldre har for skolehverdagen. Stadskleiv (2015) viser til at ved tilrettelegging av ASK som kommunikasjonshjelpemiddel, så er huskeregel at det er viktig med tidlig identifisering, riktige tiltak og oppfølging. Hos Kari har det blitt identifisert utfordringer med kommunikasjon og mangel av verbaltale, men det kommer frem i casen at hun har litt kjennskap til å benytte grafiske tegn.

Tetzchner og Martinsen (2002) grupperer brukere av ASK ut ifra hvilke behov hjelpemiddelet skal kunne dekke. Uttrykksmiddel gruppen som skal være en støtte til annet språk, og uttrykksgruppen som brukes under utvikling av annet språk eller en alternativ språkgruppe som erstatning for manglende verbalt språk. Kari er sju år gammel og kommuniserer ikke med verbal tale. Det er da er det rimelig å kunne anta at Kari trolig tilhører den gruppa som har behov for et kommunikasjonshjelpemiddel som kan vare livet ut, nemlig en alternativ språkgruppe. Hvor det da blir et hovedfokus på å få i gang riktige tiltak som kan fremme Kari sine kommunikasjons muligheter i skolen og sørge for riktig

oppfølging. Kartlegging av Kari vil rette seg mot nåværende behov hos henne, samtidig som det blir tatt høyde for hennes kommunikasjonsbehov i fremtiden (Stadskleiv 2015).

Det er mange forhold det skal tas hensyn til når Kari sine behov for ASK skal kartlegges. Seksjon for nevrohabilitering barn på Oslo universitetssykehus har utarbeidet en ASK-kartleggingspyramide som skal illustrerer gangen i en kartleggingsprosess. Denne pyramiden står på et fundament av tidlig identifisering, noe som også burde være utgangspunktet for all kartlegging av alle barn som kan ha behov for ASK. For å kunne finne ut hva som er riktig hjelp for Kari, må det både en grunnutredning og en ASK-kartlegging til. Grunnutredningen er en bred form for utredning, som omfatter både helse, motorikk, kommunikasjon, kognisjon og miljøforhold. Ut ifra det som har kommet frem i casen ser det ikke ut til at Kari har noen utfordringer med sin helse eller motorikk. Men kommunikasjon er noe som byr på utfordringer, og det er slik at det ønskes at Kari med sine forutsetninger skal få sosialisere seg i lag med jevnaldrende i klassen. Når det gjelder kognitiv fungering hos Kari er hun under utredning for dette det ser ikke ut til at Kari har kognitive vansker, men det kan bli viktig å ta høyde for at Kari sine forutsetninger kan endres. Grunnutredningen ligger helt nederst i pyramiden, dette fordi alle ASK-kartlegginger skal bygges på resultater fra grunnutredningen. ASK-kartleggingen omfatter en vurdering av kommunikasjonsformer, kompleksitet på ASK-løsninger, betjening av eventuelle hjelpemidler og hvordan en kan hjelpe miljøet rundt ASK-løsning. Formålet med en ASK-kartlegging er å kunne finne frem til løsninger som gir Kari en kommunikasjonsform som er best mulig tilpasset henne sine forutsetninger. Det vil derfor etter en grunnutredning er gjennomført, og det er blitt dokumentert at Kari har et behov for ASK, gå videre med en ASK-kartlegging for å finne ut hvordan ASK-tiltakene burde være for å sikre en best mulig for Kari (Stadskleiv 2015). Under en ASK-kartlegging bli relevant å for den som skal gjøre denne kartleggingen å samarbeide med menneskene som står Kari nær som familie som kjenner henne og hennes uttryksmåte best.

5.2.2 Tilrettelegging

Barn som har en normal språkutvikling lever i et rikt språkmiljø, men for Kari som bruker ASK må dette skapes. Horgen (2006) kaller det å skape et språkmiljø, for det å gi status og betydning til arbeidet. Betydning er avgjørende for livskvaliteten og en mulig utvikling, og status fordi språkmiljøet kommer ikke av seg selv, men er et resultat av faglig innsats, av

søken etter kilder for å kunne lære mer, av vilje i miljøene til å samarbeide med andre, nytenke og det å undre seg. Kommunikasjonspartneren til Kari må kunne skape et språkmiljø som bygges opp rundt Kari sine ytringer. Men det å kunne se ytringer, å forstå hva Kari forteller, kommer ikke alltid av seg selv. Det er flere forhold kan være med å hindre dette. Det å svare tilbake og tilpasse handlingene og reaksjonene til det kommunikasjonspartneren til Kari oppfatter, er heller ikke alltid en selvsagt sak. Det er ikke alltid så lett å tolke hva ytringer springer ut av, hvilke behov eller kanskje ønsker som driver disse ulike ytringene fram og heller ikke hvordan en kan møte dem. Ikke er det heller innlysende hva slags fysisk tilrettelegging som kan gjøres for å gjøre denne pionervirksomheten lettere.

For Kari som mangler verbal tale, så har det har blitt kartlagt et behov for alternative kommunikasjonsformer for at Kari kan gjøre seg forstått og for å selv kunne forstå andre i hennes språkmiljø. For Kari er det utfordringer med kommunikasjon det vil derfor ikke bli tilstrekkelig å få et ASK-hjelpemiddel eller symbolsystemer. ASK-hjelpemidlet eller symbolsystemene i seg selv resulterer ikke i funksjonell kommunikasjon. For å kunne lykkes i kommunikasjonen er en også avhengig av en rekke andre faktorer som er knyttet til både individet og omgivelsene rundt individet. Det som vil bli spesielt avgjørende er personens kommunikative kompetanse. En oppdeling av den kommunikative kompetanse kan være hensiktsmessig i en kartleggings- og tiltaksprosess for å kunne avdekke eventuelle styrker og svakheter på individnivå samt muligheter eller barrierer i miljøet eller på systemnivå. Samlet sett vil dette kunne gi et godt utgangspunkt for å iverksette tiltak innenfor barnet sitt nærmeste utviklingsstadium samt også tiltak i miljøet rundt barnet. Særlig vil kommunikasjonspartnere og dere sin interaksjonsstil være av en stor betydning for hvilke krav som stilles til en person sine kommunikative kompetanse og dermed også for utfallet av kommunikasjonen (Næss 2015).

En kommunikasjonspartner spiller sentral rolle i all kommunikasjon. Kommunikasjonspartnere vil ofte ha et vesentlig ansvar for å legge til rette for kommunikasjon, men også å drive kommunikasjonsprosessen med Kari som har vansker med å kommunisere med verbal tale. Kommunikasjonspartner til Kari vil trenge å være tålmodig, motivert og interessert. En som prøver å forstå Kari sine kommunikasjonshjelpemidler, anstrenger seg for å kunne tolke signaler og gester, er fortrolig med stillheten, tar initiativ til å gjenta, bekrefte meninger og innrømmer det om

det Kari uttrykker ikke blir forstått. Selv om disse beskrivelsene kan oppfattes som selvsagte for noen, er det ikke i praksis alltid like enkelt å møte en ASK-bruker på denne måten. Selvkommunikasjonspartneren kan være usikker på hvordan en kan legge til rette for mest mulig vellykket kommunikasjon med Kari, og på hva som vil være den beste mulig støtte for Kari i den enkelte situasjon (Næss 2015). Det går da an å ara inn foreldre og andre som kommuniserer bra med henne, som kjenner hennes måte å ta initiativ på, dette for å kunne overføre kunnskap til de som skal samhandle med Kari på skolen.

I tillegg til dette kan ulike strukturelle forhold i skolen kan ha betydning for å kunne lykkes med tilretteleggingen av språkmiljøet. Det kan for eksempel dreie seg om utformingen av det fysiske miljøet, tilgjengelige materielle, bemanning, kompetanse, mulighet for samarbeid og organisering av barnegrupper kan være forhold som vil kunne være avgjørende for hvordan språkmiljøet imøtekommer Kari sine behov (Næss 2015). For at Kari skal ha mulighet til å kommunisere med medelever i skolen kreves det en opplæring kommunikasjonsformen til Kari til jevnaldrende i skolen der Kari går. Kommunikasjonspartneren til Kari sine holdninger, kunnskaper og ferdigheter vil ha stor betydning når det skal legges til rette for kommunikasjon og for tilrettelegging av språkmiljøet, dette også inkludert lek med jevnaldrende.

Ved tilrettelegging for bedre kommunikasjon hos Kari vil det kunne være av betydning å ha en felles forståelse av hva begrepet kommunikasjon betyr. Ifølge Røkenes og Hanssen (2012) er kommunikasjon det å gjøre noe felles. Når vi kommuniserer med andre, meddeler vi oss til hverandre, der vi deler meninger, opplevelser og arbeider sammen om å gjøre flere sider ved egenverden felles for hverandre. Dette vil bety at en må legge til rette for at Kari kan gjøre noe felles med jevnaldrende i hennes språkmiljø. Det vil da bli viktig for kommunikasjonspartneren til Kari å tilrettelegge språkmiljøet, da det er ønskelig at Kari skal få mulighet til å uttrykke det hun ønsker, når hun ønsker det, og til de personene som hun ønsker å kommunisere med, om det er medelever, personalet i skolen eller andre Kari møter i løpet av skole dagen (Rasmussen 2015). Det som kan bli viktig er at foreldre og andre nærpåsoner bruker de samme kommunikasjonsformer som Kari, dette for å kunne være henne sine rollemodeller.

5.2.3 Tilnærming

Dersom det ikke er blitt tatt hensyn til at Kari skal få muligheten til å delta i kommunikasjon med jevnaldrende, og det ikke er inne som et premiss i serien av små og store beslutninger. Så kan resultatet bli at det bygges opp nye funksjonshemmede barrierer i skole til Kari, kan konsekvensen bli et mer funksjonshemmede samfunn henne (Tøssebro 2010). En kan derfor gi Kari, medelever og personalet i skolen til Kari, muligheten til å lære tegn til tale av kommunikasjonspartneren som Kari har med seg i friminuttene. Da det kommer frem i casen at Kari har noe kjennskap til grafiske tegn, personen Kari har med seg i friminuttene, Kari, hennes medelever og lærere kan sammen gjøre om de grafiske tegnene til tegn til tale. Så i friminuttene kan alle i klassen til Kari kommunisere med henne ved å bruke tegn til tale om de måtte ønske det, og Kari kan kommunisere med de i klassen ved å bruke tegn til tale om hun skulle ønske det. Hvis det er elever som ikke har lært seg tegn til tale, kan hun ha en Ipad som hun kan skrive inn ord eller andre ting, så vil de bli lest opp høyt. De menneskene som Kari kommuniserer med på denne måten kan også bruke Ipaden til å skrive inn beskjeder eller lignende til henne, slik at Kari kan lese de. Ifølge stadped (2018) kan teknologibaserte kommunikasjonshjelpemidler gi muligheten til å uttrykke seg med en egen stemme, og en kan gi umiddelbar respons. Teknologien gir en mulighet til å være selvstendig og uavhengig kommunikasjon. Dette er det som er den største forskjellen fra andre kommunikasjonshjelpemidler som er papirbaserte. Da det i casen ikke har kommet frem at Kari har noen motoriske utfordringer som kan gjøre det utfordrerne å bruke teknologiske hjelpemidler, så Kari i møte med mennesker som ikke har kunnskap til tegn til tale, kan bruke teknologien.

Språkmiljøet er nødt til å synliggjøre kommunikasjonsformen til Kari og det må gjøres av kommunikasjonspartnere som mestrer og modellerer kommunikasjonen som det er forventet at Kari skal kunne bruke i kommunikasjon med andre. Det kan være krevende men det er mulig, å lage en hverdag for Kari slik at hun kan se den alternative kommunikasjonen i bruk, og hun selv får muligheten til å bruke den i alle situasjoner der andre elever kommuniserer med tale. Språkmiljøet gir tilgang til sosiale møteplasser som blant annet skolen der Kari kan møte jevnaldrende og andre kommunikasjonspartnere, som hun kan oppleve som motiverende og utviklende og samhandling med. Som også kan gi henne anledning til å kunne utvikle meningsfulle sosiale relasjoner til både elever og voksne (Statped 2020).

Språkmiljø har en større betydning i alternativ og supplerende kommunikasjon sammenheng, dette på grunnlag av at nærpersoner som er rundt eleven må mestre å bruke eleven sine alternative uttrykksformer (statped 2020). For at Kari skal ha muligheten til å delta i sosiale relasjoner med jevnaldrende innebærer dette at hun må ha relasjoner til de jevnaldrende. Begrensninger i delaktighet i relasjoner men de jevnaldrende til Kari kan oppstå gjennom hindringer i den sosiale og de fysiske omgivelsene som eksisterer på grunn av andre mennesker sine holdninger og atferd. Et godt språkmiljø kan derfor kreve at det er lette anvendelige kommunikasjonshjelpemidler som blir anvendt i kommunikasjon med Kari og hennes jevnaldrende. Den som kommuniserer med Kari som har et behov for ASK kalles for kommunikasjonspartnere. Kommunikasjonspartneren er en av de viktigste ressursene i språkmiljøet til Kari. I de aller fleste situasjoner vil Kari sine kommunikasjonspartnere være mer språklig kompetente mennesker som støtter opp bruken av Kari sin kommunikasjon. Alle som kommuniserer med elever som ikke bruker talespråk, har behov for å vite noe om hvordan de best skal forholde seg til eleven som har behov for ASK (Utdanningsdirektoratet 2016). Det kan da være til stor hjelp med imitasjon av Kari sin kommunikasjonsmåte av de voksne og barna på skolen. Hvis de alle bruker det samme kommunikasjonshjelpemiddel, kan de da være med å skape aksept og toleranse hos de andre barna. Som igjen kan føre til å minske inntrykket av at Kari er spesiell eller annerledes.

Ifølge Owren (2011) definerer politiske dokumenter i dag fenomenet funksjonshemning som et gap eller misforhold mellom personen sine forutsetninger og de kravene personen sine fysiske og sosiale omgivelser stiller. En viktig avklaring her er at det ikke bare omhandler uttalte krav, som når noen krever noe av noen andre. Det handler i stor grad om det at slike krav som ligger innebygget i hvordan omgivelser er utformet og fungerer, det som kreves for å ta dem i bruk eller for å få innpass. Slike gap eller misforhold kan i Kari sin hverdag like gjerne handle om at medelever kommuniserer på en uforståelig måte for henne. Det kan bli viktig at dette blir en grunnleggende holdning hos alle kommunikasjonspartnerne til Kari. Da dette kanskje kan være med på å endre holdningene til de jevnaldrende kommunikasjonspartnerne til Kari til å tenke at det samfunnet som fører til kommunikasjons utfordringer og ikke Kari.

6.0 Oppsummering

Spørsmålet var hvordan en gjennom tilrettelegging for bruk av ASK kan gi Kari større mulighet til å kommunisere på skolen. Da Kari er avhengige av at språkmiljøet må skapes for å kunne leve i et rikt språkmiljø.

For å kunne starte å tilrettelegge for å gi Kari større mulighet til å kommunisere på skolen blir det viktig, å starte med en grundig kartlegging vil en få oversikt over hvilke behov og ønsker Kari og henne sine foreldre har for skolehverdagen. Hvor det da blir et hovedfokus på å få i gang riktige tiltak som kan fremme Kari sine kommunikasjons muligheter i skolen og sørge for riktig oppfølging. Kartlegging av Kari vil rette seg mot nåværende behov hos henne, samtidig som det blir tatt høyde for deres kommunikasjonsbehov i fremtiden. For å kunne finne ut hva som er riktig hjelp for Kari, må det både en grunnutredning og en ASK-kartlegging til. Grunnutredningen er en bred form for utredning og formålet med en ASK-kartlegging er å kunne finne frem til løsninger som gir Kari en kommunikasjonsform som er best mulig tilpasset henne sine forutsetninger. Det vil derfor etter en grunnutredning er gjennomført, og det er blitt dokumenter at Kari har et behov for ASK, gå videre med en tilpasse tiltak til Kari (Stadskleiv 2015). Under en ASK-kartlegging kan det være relevant for den som skal gjøre denne kartleggingen å samarbeide med menneskene som står Kari nær som familie som kjenner henne og hennes uttrykksmåte best.

Kommunikasjonspartneren til Kari må kunne skape et språkmiljø som bygges opp rundt Kari sine ytringer. Men det å kunne se ytringer, å forstå hva Kari forteller, kommer ikke alltid av seg selv. Det er flere forhold kan være med å hindre dette. Det vil derfor trengs en kommunikasjonspartner som prøver å forstå Kari sine kommunikasjons hjelpemidler, anstrender seg for å kunne tolke signaler og gester, er fortrolig med stillheten, tar initiativ til å gjenta, bekrefte meninger og innrømmer det om det Kari uttrykker ikke blir forstått (Næss 2015). For Kari kan det være utfordringer med kommunikasjon, og det vil derfor ikke bli tilstrekkelig å få et ASK-hjelpemiddel. Det som vil bli spesielt avgjørende er personens kommunikative kompetanse. Særlig så vil kanskje kommunikasjonspartnere og dere sin interaksjonsstil være av en stor betydning for hvilke krav som stilles til en person sine kommunikative kompetanse og dermed også for utfallet av kommunikasjonen (Næss 2015). I tillegg til dette kan også ulike strukturelle forhold i skolen kan ha betydning for å

kunne lykkes med tilretteleggingen av språkmiljøet (Næss 2015). For at Kari skal ha mulighet til å kommunisere med medelever i skolen kreves det en opplæring kommunikasjonsformen til Kari, til jevnaldrende og andre ansatte i skolen der Kari går. Kommunikasjonspartneren til Kari sine holdninger, kunnskaper og ferdigheter vil ha stor betydning når det skal legges til rette for kommunikasjon og for tilrettelegging av språkmiljøet.

Dersom det ikke er blitt tatt hensyn til at Kari skal få muligheten til å delta i kommunikasjon med jevnaldrende, og det ikke er inne som et premiss i serien av små og store beslutninger. Så kan resultatet bli at det bygges opp nye funksjonshemmede barrierer i skolen til Kari (Tøssebro 2010). Språkmiljø har en større betydning i alternativ og supplerende kommunikasjon sammenheng, dette på grunnlag av at nærpersoner som er rundt Kari også må mestre å bruke henne sine alternative uttrykksformer (statped 2020). Et godt språkmiljø kan kreve at det er lette anvendelige kommunikasjonshjelpemidler som blir anvendt i kommunikasjon med Kari og de hun kommuniserer med i løpet av skolehverdagen.. Kommunikasjonspartneren er en av de viktigste ressursene i språkmiljøet til Kari. I de aller fleste situasjoner vil Kari sine kommunikasjonspartnere være mer språklig kompetente mennesker som støtter opp bruken av Kari sin kommunikasjon. Alle som kommuniserer med elever som ikke bruker talespråk, har behov for å vite noe om hvordan de best skal forholde seg til eleven som har behov for ASK (Utdanningsdirektoratet 2016). Det kan da være til stor hjelp med imitasjon av Kari sin kommunikasjonsmåte av de voksne og barna på skolen. Hvis de alle bruker det samme kommunikasjonshjelpemiddel, kan de da være med å skape aksept og toleranse hos de andre barna. Som igjen kan føre til å minske inntrykket av at Kari er spesiell eller annerledes.

7.0 Litteraturliste

Brask, Ole D., May Østby og Atle Ødegård. 2016. *Vernepleierens kjerne roller: en refleksjonsmodell*. Bergen: Fagbokforlaget

Bromstad, Eldar. 2010. *Fungerer den inkluderende skolen?* NAKU: Juli 2010, nr. 2, årgang 4. https://naku.no/sites/default/files/utvikling_2.pdf

Dalland, Olav. 2020. *Metode og oppgaveskriving*. Oslo: Gyldendal.

Eide, Hilde og Tom Eide. 2007. *Kommunikasjon i relasjoner: Samhandling, konfliktløsning, etikk*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Fellesorganisasjonen. 2015. «*Barnevernspedagoger, sosionomer og vernepleiere inn i skolen*». Oppdatert 03.2015 <https://www.fo.no/uttalelser-fra-kongressen/barnevernspedagoger-sosionomer-og-vernepleiere-inn-i-skolen-article5881-2305.html>

Horgen, Turid. 2006. *Det nære språket: Språkmiljø for mennesker med multifunksjonshemming*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hotvedt, Marianne Jenum. 2017. «*Menneskerettigheter og diskrimineringsvern*». I *Velferdsrett II: Barneverns- og sosialrett*, redigert av Asbjørn Kjønstad, Aslak Syse og Morten Kjelland, 337-398. Oslo: Gyldendal.

Kleppenes, Anne-Merete og Anita Sande. «Lovverk og ASK». I *god kommunikasjon med ASK-brukere*, redigert av Kari-Anne Bottegaard Næss og Asgjerd Veia Karlsen, 47-72. Bergen: Fagbokforlaget

Nordnes, Lars-Ove og Leif Kåre Fjelde. 2011. «Habilitering som samarbeidsprosjekt». I *Vernepleiefaglig teori og praksis: Sosiofaglige perspektiver*, redigert av Thomas Owren og Sølvi Linde, 131-150. Oslo: Universitetsforlag.

Næss, Kari-Anne Bottegaard. 2015. «God kommunikasjon med ASK-brukere». I *god kommunikasjon med ASK-brukere*, redigert av Kari-Anne Bottegaard Næss og Asgjerd Veia Karlsen, 15-46. Bergen: Fagbokforlaget.

Opplæringslova. Lov om grunnskolen og den videregående opplæringa av 17. Juli 1998 nr. 61. https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61?q=opplæring#KAPITTEL_4

Owren, Thomas. 2011. «Funksjonsnedsettelse og funksjonshemming». I *Vernepleiefaglig teori og praksis: Sosiofaglige perspektiver*, redigert av Thomas Owren og Sølvi Linde, 28-42. Oslo: Universitetsforlag.

Rasmussen, Trude Dahl. 2015. «ASK-brukeren som en interessant person og kommunikasjonspartner: er foreldreperspektiv». I *god kommunikasjon med ASK-brukere*, redigert av Kari-Anne Bottegaard Næss og Asgjerd Veia Karlsen, 239-260. Bergen: Fagbokforlaget.

Røkenes, Odd H., og Per-Halvard Hanssen. 2012. *Bære eller Briste: kommunikasjon og relasjon i arbeid med mennesker*. Bergen: Fagbokforlaget.

Skogdal, Signhild. 2015. «Mulighetsbetingelser for deltagelse og kommunikasjon i skolen». I *god kommunikasjon med ASK-brukere*, redigert av Kari-Anne Bottegaard Næss og Asgjerd Veia Karlsen, 217-238. Bergen: Fagbokforlaget.

Stadskleiv, Kristine. 2015 «Kartlegging». I *god kommunikasjon med ASK-brukere*, redigert av Kari-Anne Bottegaard Næss og Asgjerd Veia Karlsen, 73-118. Bergen: Fagbokforlaget.

Statped. 2020. «Alternativ supplerende kommunikasjon (ASK) i skolen.» Oppdatert: 09.06.2020. <https://www.statped.no/alternativ--supplerende-kommunikasjon-ask/skole/>

Statped. 2020. «Språkmiljø i skolen.» Oppdatert: 08.06.2020. <https://www.statped.no/alternativ--supplerende-kommunikasjon-ask/sprakmiljo-i-skolen/>

Statped. 2018. «Alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK) og teknologi.» Oppdatert: 20.11.2018. <https://www.statped.no/laringsressurs/teknologi-i-opplaringen/ask-og-teknologi2>

Tetzchner, Stephen Von og Harald Martinsen. 2002. *Alternativ og supplerende kommunikasjon: En innføring i tegnspråksopplæring og bruk av kommunikasjonshjelpemidler for mennesker med språk- og kommunikasjonsvansker*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Tuntland, Hanne. 2011. *En innføring i ADL: Teori og intervensjon*. Oslo: Høyskoleforlaget.

Tøssebro, Jan. 2010. *Hva er funksjonshemming*. Oslo: Universitetsforlaget.

Utdanningsdirektoratet. 2016. «Språkmiljø og psykososialt miljø for elever med behov for ASK». Oppdatert: 08.06.2016 <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/sarskilte-behov/ask/ASK-skole/sprakmiljo-og-psykososialt-miljo/>

Utdanningsdirektoratet. 2016. «Hva er ASK?». Oppdatert: 07.06.2016. <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/sarskilte-behov/ask/ASK-skole/hva-er-ask-og-hvem-har-behov-for-det/>